

JE LI POZIVANJE NA POMORSKI RJEČNIK RADOVANA VIDOVIĆA - KAO NEUPITAN IZVOR - ZNANSTVENO UTEMELJENO?

Is reference to Radovan Vidović Pomorski rječnik as a unique source scientifically reliable ?

dr. sc. Željko Stepanić

Lederova 11
10410 Velika Gorica
E-mail: zeljko.stepanic@zg.t-com.hr

UDK656.6(038)

Sažetak

Hrvatski jezikoslovac Radovan Vidović objavio je 1984. godine Pomorski rječnik. U njemu su prikupljeni ponajviše primorstveni, a puno manje pomorstveni nazivi iz doba brodova na jedra i vesla, dok pojmova iz suvremenog pomorstva gotovo da i nema. Uz to, Vidović ne definira ni pomorsko ni primorstveno nazivlje, već uglavnom samo nabraja navode koji bi trebali čitatelju pojasniti o čemu je tu riječ. Pojmovi su prikazani, manjim dijelom, onako kako su ga vidjeli stariji hrvatski pisci, koji mahom nisu bili pomorci, a najvećim dijelom kakvim su ga vidjeli lokalni, uglavnom neškolorani „ljudi od mora“ - koji su se koristili pučkim i folklornim primorskim izrazima - što automatski ne znači da su oni dobro poznavali te točno i precizno opisali pomorske izraze povezane s velikim jedrenjakom. Vidović ponekad donosi po nekoliko različitih pučkih objašnjenja i primjera za jedan te isti naziv pa je čitatelju vrlo teško shvatiti što pojam točno znači. Zapravo, taj rječnik uopće nema artikuliranu desnu stranu pa ga je teško nazvati rječnikom. Stoga bi za njega bio prikladniji naslov Prinosi ili Građa za primorstveno ne pomorstveno! kolokvijalno i dijalektalno nazivlje. Ujedno, poprilično amorfnu desnu stranu pokazuje da autor nije u potpunosti ovladao pomorskim nazivljem. Primjerice, on se samo jednom u svome radu uhvatio vlastitog tumačenja jedne od natuknica. Odabrao je pomorski naziv triremis, hrvatski troveslarka, a obradio ga je ne baš najsretnije i najspretnije u dodatku rječnika. Svojim nepoznavanjem srži problema poznatoga kao „triremsko pitanje“ dodatno je potvrdio da nije suvereno vladao pomorskim nazivljem vezanim za veliki brod na jedra i vesla. Zato, pozivanje na njegov Pomorski rječnik – kao neupitan izvor – nije znanstveno utemeljeno.

Ključne riječi: pomorski rječnik, pomorsko nazivlje, primorsko nazivlje, talijanizmi, noštromizmi, galija, trirema, „triremsko pitanje“, a sensile, a scaloccio.

Summary

Croatian linguist Radovan Vidović published his *Pomorski rječnik* in 1984. Within the vocabulary, mostly coastal and to a lesser extent maritime related terms dating of the period of sailing by oars and sails have been collected, while, on the other hand, recent terminology is lacking. In addition, the author doesn't define neither maritime related nor coastal terms, but he mostly defines quotations which should clarify to the reader their respective meanings. The notions have been shown the way old Croatian writers used them who predominantly were not seafarers. Mostly the terms have been described by local non-qualified mariners who used local folkloristic terms. It doesn't mean that they could exactly and precisely describe maritime related terms of a sailing vessel. Vidović from time to time gave certain folk explanations and examples for one term and it is difficult for a reader to grasp exactly the meaning. Therefore, it might be much more appropriate to call it **Contributions or Materials for coastal terms-not maritime related - colloquial dialectal terms**.

Besides that, it is obvious that the author didn't master maritime related terms. For example, he wanted to explain his own interpretation of the item *triremis* in Croatian *troveslarka* and he didn't explain it in the most appropriate way in Vocabulary's Appendix. By means of his misunderstanding of the question known as *trirema question*, he additionally confirmed his lack of knowledge of maritime related terms of large vessels of oars and sails.

Therefore, the reference to *Pomorski rječnik* as a unique source could not be considered to be scientifically supported.

Key words: maritime vocabulary, maritime related terms, coastal terms, italianisms, *nostromisms*, *trirema*, galley, *trirema question*, *a sensile*, *a scaloccio*

UVOD / Introduction

Za sve one koji poznaju, barem malo, lik i djelo Radovana Vidovića,¹ pitanje iz naslova zvuči doista neočekivano i nevjerovatno. Takav će biti i odgovor koji slijedi.

Hrvati imaju svega nekoliko pomorskih rječnika usprkos „tisućljetnoj našoj pomorskoj terminologiji“ (Vidović, 1982:798). Iako ih je malo, oni se međusobno poprilično razlikuju, počevši od prvih pomorskih rječnika iz druge polovice 19. stoljeća Jakova Mikoča i Bože Babića te rječnika Rudolfa Crnića iz 1922. godine pa do novijih rječnika kao što su trojezični *Pomorski rječnik* Stjepana Vekarića i Nikole Safonova iz 1966. godine, zatim je tu i *Pomorski rječnik* Radovana Vidovića iz 1984. godine, pa i *Rječnik pomorskog nazivlja* Marijana Urbanyja sa suradnicima iz 1991. godine, *Pomorsko-brodograđevni priručni rječnik* Katje Buble i Olge Ljubić-Karanović iz 1997. godine te *Englesko-hrvatski rječnik pomorskih izraza i termina* Željka Stazića iz 2004. godine. Ovdje će biti riječi samo o jednome, na koji se naši autori ponajčešće pozivaju: o Vidovićeveu *Pomorskom rječniku*.

POMORSKI RJEČNIK RADOVANA VIDOVIĆA / *Pomorski rječnik by Radovan Vidović*

„Njegov *Pomorski rječnik*“ – piše Joško Božanić – „izuzetno je bogat frazeologijom i raznolikošću leksičkih varijanti obrađenih glosa. To je ujedno i najbogatiji naš rječnik tradicionalnog maritimnog leksika koji obuhvaća područja brodogradnje, nautike, ribarstva i meteorologije“ (Božanić, 2004:7). Međutim, iako je naše „golemo maritimno iskustvo tradicionalne navigacije, održavano stoljećima, pa i milenijima“ (Božanić 2004:6), gotovo svi ti zapisi na našem jeziku nastajali su tek krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća – za razliku od ostalih europskih pomorskih naroda koji imaju pomorske tekstove stare i po nekoliko stoljeća – a najveći dio glosa zastupljenih u rječniku sakupljen je zapravo u anketama provedenima na više od stotinu lokacija na istočnojadranskoj obali prije jedva šezdeset godina. Taj se pomorski rječnik bitno razlikuje od ostalih, ponajprije po odabiru leksika i po načinu pojašnjavanja natuknica. Evo što o njemu piše Boris Pritchard:

„Vidovićev *Pomorski rječnik* izvrsna je leksikografska studija arealne i dijalekatske distribucije naših pomorskih naziva, naročito nazivlja iz žargona pomoraca, tzv. *noštromizama*, lokalnih govora duž hrvatske obale, te iz djela književnika i publicista. Taj je rječnik svjedočenje o sociolingvističkoj uvjetovanosti uporabe hrvatskog pomorskog jezika, posebno o dijalekatskog i aloglotskoj

¹ Profesor Radovan Vidović bio je vrsni lingvist, jedan od najboljih poznavatelja splitskog idioma, autor brojnih publikacija i jedan od utemeljitelja časopisa Čakavska rič.

obilježenosti njegove govorne varijante. Autor se je u uvodu ograničio na proučavanje potvrđenosti nazivlja do Drugog svjetskog rata, te su u nomenklaturi Rječnika talijanizmi zastupljeni s više od 80 posto, pa on, u tom smislu, predstavlja studiju o talijanizmima u našem pomorskom jeziku“ (Pritchard, 1993:484).

Zapravo, zastupljenost talijanizama u govoru hrvatskih starih pomoraca bila je puno veća od 80%. Tako Petar Skok, baveći se u nas prvi znanstveno pomorskim nazivljem, još između dva svjetska rata piše da „termini koji se odnose na pojedine dijelove lađe ili broda jesu mahom i gotovo bez izuzetka mletački“ (Skok, 1933:123). Kako je za talijanizme u našem pomorstvu već prilično udomaćen izraz *noštromizmi* (Urbany, 1994:397), tako se može reći da je Vidovićev rječnik zapravo studija o noštromizmima. Iako, kako piše Stolac, „može ostati neispravan dojam da je Vidović promicao noštromizme“ (Stolac, 1998:135), teško da se može govoriti o „neispravnome dojamu“ kada su oni zastupljeni s više od 80%, a prema P. Skoku, gotovo blizu 100%. Uz to, Vidović ne uvrštava hrvatske riječi u glavni korpus, već ih zasebno nabraja u indeksu hrvatskih riječi pri kraju rječnika, gdje kaže:

„U ovaj su indeks unesene one hrvatske riječi kojih – većim dijelom – nema ni u natuknicama ni u uputnicama, nego se navode u obradi natuknice; npr. riječ *bacalo* treba potražiti u natuknici *pandul*. Ostale, dakle, hrvatske riječi, kojih ovdje nema, navode se ili kao natuknice ili kao uputnice“ (Vidović, 1984:545).

U najmanju ruku zvuči neobično da hrvatski pomorski rječnik uglavnom nema hrvatske natuknice tamo gdje bi trebalo očekivati da će se one nalaziti. I taj podatak upućuje da naslov rječnika nije najprecizniji; on bi se mogao odrediti tako da odgovara leksiku koji je u rječniku zastupljen. Naime, autor odmah na početku svojega rječnika kaže da on „obuhvata razdoblje od srednjeg vijeka do vremena industrijske revolucije, to jest razdoblje brodova na vesla i jedra“ (Vidović, 1984:V). Vidovićev je rječnik „dosad najpotpunija usustavljena riznica naše osebujne pomorske rječničke baštine, zapisane u knjigama ili očuvane u pamćenju živih govornika iz brojnih primorskih središta“ (Finka, 1984:27), što će reći da je u njemu najviše zastupljena, kako bi rekao Skok, „pučka terminologija“ i „pomorski folklor“ (Skok, 1933:23). Dakle, rječnik je, barem kad je riječ o suvremenom brodu, praktično neupotrebljiv.²

Iako B. Finka piše da je Vidovićev rječnik „koncipiran

tako da [...] bude što obavjesniji i što pregledniji, time i što upotrebljiviji“ (Finka, 1984:27), on nije previše upotrebljiv ni kada je riječ o velikim jedrenjacima. Naime, natuknice nemaju čvrste i jasne definicije. Umjesto toga Vidović mahom citira nekoliko izvora, bez nekoga određenog i vidljivog reda. Nerijetko ti navodi donose različite opise i tumačenja pa termini ostaju magloviti i nedostavno definirani. Primjerice, teško da će čitateljima, bili oni i s mora, biti jasno o čemu se tu radi kada pročitaju što je sve Vidović zapisao o trima natuknicama, tako sličnima, a ipak tako različitima: *trinket*, *trinketa* i *trinketina*. Vidović započinje ovako:

- *trinket m* – „za odneti svaki strah prišasni, kalati lanternu a dvignuti trinket“[...] 4-kutno jedro na penunu od trinketa...“
- *trinketa f* – „isto što i trinket“[...] dio jedrilja na velikim jedrenjacima“...
- *trinketina f* – „isto što i trinket, trinketina“[...] „trokutasto pomoćno jedro ispred prvog jarbola“...

Već iz gornjeg primjera, a pogotovo kad se pročita sve što je o tim terminima zabilježio Vidović, čitatelju će vrlo brzo postati jasno da mu štošta toga i dalje nije jasno. Očito je da ni Vidoviću nisu kristalno bile jasne razlike između tih sličnih, ali po značenju različitih pojmova kada objašnjavanje tih termina započinje riječima da je to „isto što i...“, pa odmah nastavlja pokazujući da to ipak nije „isto što i...“. Korisnik rječnika je doveden u nedoumicu jer on treba sâm odlučiti je li to isto ili to nije isto, ili je to istovremeno i jedno i drugo. To što se po navodnicima vidi da je „isto što i ...“ navedeno, nimalo ne opravdava Vidovića. Nameće se pitanje kakav je to pomorski rječnik nakon kojega niste sigurni što određeni pomorski termin doista znači.

GRAĐA ZA POMORSKI RJEČNIK / *Materials for Pomorski rječnik*

Pomorske pojmove – kao što su, primjerice, prije spomenuti *trinket*, *trinketa* i *trinketina*, a koje, uzgred, danas gotovo nitko u nas ne razlikuje – Vidović je ispisao iz svega nekoliko radova naših pomoraca koji su plovili na jedrenjacima, poput Jurja Carića, Bože Đaje i Vlade Ivelića (jer golemu većina naših pomoraca nije bila vična peru), te iz nekoliko lokalnih anketa napravljenih pedesetih godina prošloga stoljeća, u kojima je, između ostaloga, zapisana građa što su je kazivali kapetani duge plovidbe. Tako je npr. jako dobra anketa o pomorskim nazivima u mjesnom govoru Kućišta na Pelješcu, koja, mora se naglasiti, puno više govori o pomorskome nego o lokalnome primorskom nazivlju.

² Slikovit je primjer iz kolumne „Riječ dana“ u Jutarnjem listu novinara i kolumnista Inoslava Beškera u kojem on, objašnjavajući pojam *krstarica*, kaže: „Vidovićev Pomorski rječnik nema ni 'krstaricu' ni 'krstariti' ni 'krstaš', nego samo 'inkročatur' i 'inkročat', ali jedra“ (Jutarni list, 29. kolovoza 2009, str. 17).

Zapravo, Vidović se u izradbi svoga rječnika najvećim dijelom poslužio građom što ju je početkom pedesetih godina prošlog stoljeća prikupila *Komisija za pomorsku terminologiju* pri Jadranskom institutu JAZU. Članovi *Komisije* bili su, između ostalih, Petar Skok i Mirko Deanović, a tajnik je bio Blaž Jurišić. Dovoljno je pritom usporediti popis vrela koje navodi B. Jurišić (Jurišić, 1955:347 – 350) s Vidovićevim popisom izvora na početku njegova rječnika. Dok se Komisija tada nije odlučila tiskati pomorski rječnik koji bi se temeljio na prikupljenoj građi s terena – jamačno zbog iznimno velike zastupljenosti talijanizama – Vidović je to, trideset godina poslije, učinio. On je uglavnom citirao dijelove prikupljene građe bez ikakve ozbiljnije obrade i tumačenja.

U potrazi za „izvornom narodnom terminologijom“, a prema *Naputku za sabiranje narodnih pomorskih naziva* iz 1950. godine, najpogodniji pojedinci od kojih „treba skupljati“ takvo nazivlje bili su „u prvom redu ljudi stariji, ljudi koji su životom bili trajno vezani uz svoj kraj, a nisu nikako ili su rijetko odlazili u svijet. Pri tome ne će praviti nikakvu smetnju ako su neškolorani...“ (*Naputak*, 1950:5). Dakle, najveći dio nazivlja - kojim se poslije koristio Vidović - sakupljen je početkom druge polovice 20. stoljeća mahom od starijih ljudi, uglavnom neškoloranih i koji su rijetko napuštali svoj kraj. Mnogi od njih nikada nisu ni bili na velikom jedrenjaku, što će reći da se ovdje zapravo radi o lokalnome, folklornom primorskom nazivlju, a ne o pomorskom (iako se oni u stanovitom dijelu preklapaju).

Kako je veliki brod na jedra zapravo otišao u povijest već u prvoj polovici 20. stoljeća, tako je i „ljudima od mora“ već početkom druge polovice istog stoljeća počelo brzo blijedjeti jedrenjačko pomorsko nazivlje. Oni više nisu bili sigurni što je što na jedrenjaku. Za ilustraciju, dostatno je još jednom pogledati što je Vidović pribilježio o prije spomenutim pomorskim – ne primorskim! – nazivima *trinket*, *trinketa* i *trinketina*. Jedan od razloga je taj što je njegov pomorski rječnik temeljen uglavnom na tekstovima i iskazima ljudi koji nisu nikada bili pomorci, a puno manje na tekstovima onih koji su plovili na jedrenjacima.

Nesigurnost i nedostatan poznavanje značenja pojedinih pomorskih termina lokalnog stanovništva dodatno pojašnjava sljedeći podatak: dalmatinsko se stanovništvo u prošlosti najviše bavilo poljodjelstvom, a znatno manje pomorstvom. Tako se polovinom 19. stoljeća pomorstvom u dubrovačkom kraju bavilo samo 6,35% stanovništva, u splitskome još i manje, svega 3,23%, a u zadarskom kraju zanemarivih 0,80%. (Peričić, 2006:442).

JEDNA NATUKNICA S AUTORSKIM TEKSTOM / An entry with author's text

Vidović je natuknice u rječniku opisivao samo navodima iz različitih vrela, bez ikakvih popratnih tumačenja. Vrlo rijetko je pokojoj natuknici pridodao jako kratak komentar. On je u cijelome rječniku svojim riječima protumačio samo jednu natuknicu (u Dodacima II. dio, na neobrojenoj 575. stranici):

biremis f i tiremis f – O tome kakav je bio raspored veslača i vesala u brodovima koji se u evropskim i našim izvorima spominju kao *biremis*, *trieris*, *triremis* itd. mišljenja su podijeljena. Nekada se vjerovalo da su ti nazivi u antičko i srednjovjekovno vrijeme označavali redove – „katove“ – veslača, da je bilo galija na dva, tri, četiri, pet i mnogo više katova. Noviji su istraživači posumnjali u takva tumačenja kao fantastična, osobito u ona galijama s više od tri reda (kata). Još se Coronelli, koji je vidio posljednje galije trireme u mletačkom Arsenalu, odlučno protivio mišljenju da bi čak i antičke trijere (trireme) imale tri reda vesala, jedan iznad drugoga, a pogotovo je smatrao nemogućim da bi neke galije imale po 20 katova veslača; ne radi se o katovima – kaže Coronelli – nego o broju vesala. On govori o mletačkim fustama, zvanim bireme, koje su od 1498. do 1570. obavljale stražarsku službu u Jadranu, a nisu imale dva kata veslača, nego dva vesla (veslača) u svakoj klupi; to isto vrijedi – kaže Coronelli – i za mletačke *trireme*, kao što se može vidjeti na Carpacciovoj slici u kapeli sv. Orsole u Veneciji (Coronelli: *Atlante veneto*, Venezia 1691, str. 139-140).

U pogledu mletačkih, dakle jadranskih galija, to mišljenje prihvaća i DM, pa isto tako tumači termine *galea bireme*, *galea trireme*, *galea quadrireme* i *galea quinquereme*. U našega Vitezovića nalazimo ova tumačenja: „*triremis* galia, brzi brod, tri za veslo“, „*penthiremis* velika galia, debela galia, galia od pet na veslo, galia od peterice za veslom“, „*quadriremis* galia, brod, v-o-su po četiri človička za veslom“, „*quinqueremis*, *p e n t a r e m i s* peteroveslarica, pet-za-veslo, debela galia“ (Jur. Vitez. 347). Levi također upozorava na Carpacciovu sliku mletačke trireme na kojoj se dobro vidi kako se ne radi o tri reda, ili kata, veslača, nego o galiji u kojoj su veslači grupirani u grupe od tri na svakoj veslačkoj klupi, a svako vesla s jednim veslom (C. A. Levi: *Navi venete da codici, marmi e dipinti*, Venezia 1892). Dakle, što se tiče Jadrana, od srednjeg vijeka do posljednjih galija negdje polovicom XVIII stoljeća, tumačenje je uvjerljivo i zasnivo, pa se prema tome ni u *Kronici* Tome Arcidakona ne radi o biremama na dva, odnosno triremama na tri kata, nego o galijama koje su imale ili po tri veslača (vesla) u grupi, ili po tri veslača na jednom veslu u svakoj klupi.

Kako je Vidović u cijelome rječniku jedino u natuknici *triremis* jasno zauzeo svoj stav i rekao što misli, tako ćemo i mi analizirati samo tu natuknicu. Kod ostalih natuknica, primjerice kao uz spomenute pojmove

trinket, trinketa i trinketina, Vidović ih nije ni definirao ni objasnio tako da se ne može razaznati što je on o njima zapravo znao.

Da bi čitatelji s razumijevanjem mogli pratiti raspravu o *triremi* koja slijedi, potrebno je najprije pojasniti nekoliko povijesnih pomorskih pojmova. Najprije ćemo pojasniti pojmove *trirema* i *galija*, stanovitom dijelu čitatelja koliko-toliko poznate, a potom dva gotovo potpuno nepoznata, ali vrlo bitna pomorska termina – *a sensile* i *a scaloccio* – koje Vidović uopće ne spominje u svojem *Pomorskom rječniku*.

TRIREMA / *Trireme*

Natuknicu *trirema* možemo pronaći u nekoliko suvremenih hrvatskih rječnika:

- **triréma** (lat. *triremis*) lađa sa tri reda veslačkih klupa; troveslarka (RSR Klaić).
- **triréma** (lat) ž pom./brod pov brod sa tri reda veslačkih klupa; troveslarka (RHJ).
- **triréma** ž. pov. pom. rimski ratni brod s tri reda vesala, građen prema uzoru na grčke trijere ◇ lat. *triremis*: koji ima tri klupe s veslima ≈ TRI- + *remus*: veslo (HER).³
- **trieres** trijera, lađa sa tri reda veslačkih klupa; najrasprostranjeniji tip ratnog broda u antičkoj Grčkoj... (Salopek, 1995).

Tomislav Ladan pojašnjava značenje riječi trijera / *trirema* (Ladan 2000:839) izdašnije nego naprijed spomenuti rječnici:

»trijera

U hrvatskom poznata i kao troveslarka/troveslica te i troklupnjača, a zapravo je posrijedi plovilo iz vrste viševeslarki (ili polirema, što je grčkolat. složenica istog značenja), to jest: dugi ratni brod s osnovnim pogonom na vesla.

Poznate su i jednoveslarke (monoreme), dvoveslarke (bireme), dok su se trijere zvale i *trireme*. Broj je kod tih brodova išao sve do četrdesetoveslarke. S time što tu treba reći da je na jednome veslu mogli biti i više veslača. Iako postoji izvoran grčki nazivak he *trieres* (plovilica s tri reda veslača) ili he *trieres naus* (trovesleno plovilo), sama je plovilica poznatija pod rimskim imenom *trirema* (što je latinska složenica od *tres* i *remus*: tri i veslo, naime od pridjeva *tri-*remis: troveslen, troklupni, dok istozvučni oblik kao imenica *triremis-triremis* zapravo je lađa troveslica ili troveslarka ili pak brod troklupnjak.«

Svima spomenutim rječnicima i leksikonu zajedničko

je to da govore o antičkom brodu s tri reda vesala, i s tri reda veslačkih klupa. No, ni jedan ne govori o srednjovjekovnoj *triremi* s jednim redom vesala. Parčić prevodi talijanski izraz *trireme* kao *troklupnjak*; *troveslni, troklupni* (Parčić, 1887.), a u suvremenom se *Talijansko-hrvatskom rječniku* prevodi kao *galija s tri reda vesala, troveslarka* (Deanović – Jernej, 1998).

U *Pomorskom leksikonu* kratko se opisuje značenje pojma *trirema*, ali ništa se ne kaže o bitnoj karakteristici i semantičkom obilježju, a to je – „brod na vesla“:

“**trirema** (lat.), najpoznatiji rimski ratni brod, građen po uzoru na grčku trijeru; gl. oružje čvrsti kljun (rostrum) ugrađen u pramčanu statvu i → *abordažni most*”

Zanimljivo je da samostalnice *trirema* nema u prvom izdanju *Pomorske enciklopedije* pa se čitatelj mora prilično potruditi da bi je pronašao u sklopu oveće cjeline *Brod, razvoj ratnih brodova*. Potraga je nešto olakšana u drugom izdanju jer je tamo natuknica *trirema* koja upućuje na prije spomenutu cjelinu, ali je čitatelj opet mora potražiti unutar nje. Natuknica *trirema* također upućuje i na natuknicu *viševeslarka*, koje također nema u prvom izdanju.

Iz PE izdvajamo samo podatak da je *trijera* bila „najpoznatiji antički grčki ratni brod“, a rimska se *trirema* „nije ni po čemu, osim po imenu, razlikovala“ od nje. Budući da se i za grčki ratni brod *trijeru* u literaturi već davno ustalio latinski naziv *trirema*, nadalje se i mi služimo samo potonjom. Opis *trireme* završavamo pomalo neočekivanom rečenicom iz PE:

“Arheolozi su proučili trijeru u tančine pa su poznate sve pojedinosti ovog broda; ne zna se jedino kako su bila raspoređena vesla.” (Istaknuo Ž. S.)

Zvuči doista nevjerovatno da je *trirema* „proučena do u tančine“, a da se ne može sa sigurnošću utvrditi raspored vesala. Upravo taj raspored vesala stoljećima je, od renesanse pa donedavno, bio osnovni izvor prijepora. Naime, zbog pozitivnog uzgona *trirema* nije mogla potonuti pa zbog toga do sada nisu pronađeni njezini ostatci na morskome dnu (Morrison, 2004:62), a iz istog razloga vrlo je mala vjerojatnost da će se ikada pronaći. Jednako tako, do sada nisu pronađeni pisani izvori koji jednoznačno opisuju *triremu* pa se znanstvenici moraju oslanjati na druge dokaze u pisanim antičkim tekstovima, zatim na reljefe i crteže na amforama, kao i na druge arheološke nalaze. Tako se, primjerice, na reljefu iz 4. stoljeća prije Krista nađenomu na atenskoj Akropoli (vidi sliku 1.) jasno vidi raspored vesala u tri reda, i to bi bila početna točka za istraživanje načina veslanja na antičkoj *triremi* (Meijer, 1986:36).

³ Ista definicija nalazi se i u RSR, Anić.

GALIJA / Galley

Naziv *galija* djelomično se u značenju preklapa s nazivom *trirema*, što stvara dodatnu pomutnju u rasvjetljavanju pitanja o rasporedu vesala na antičkom brodu. Stoga ovdje treba objasniti što je *galija*. *Galija* je dugi ratni i trgovački brod niskih bokova, na vesla i jedra, koji se pojavio u 10., a nestao u 18. stoljeću (PL:235). Dakle, pojavila se u srednjemu, a nestala u novom vijeku, pa tako imamo srednjovjekovne i novovjekovne galije.

U pomorskoj literaturi, osobito u engleskoj, često se tim imenom nazivaju svi brodovi s većim brojem vesala (PE1, 3:235), što će reći da se naziv *galija* protegnuo i na antičke *trireme*, iako srednjovjekovna galija s njima nije nikada imala dodirne točke. Između njih stoji veliki vremenski razmak od nekoliko stoljeća. Inače, naziv *galija* počeo se više upotrebljavati od 11. stoljeća (Molmenti, 1906:131). A evo što o galiji piše u Vidovićevu rječniku:

galija f – „*triremis*“ 1595 Vrančić; „Izadje galija. Stasmo se čudeći / kako vesli svijta put od nas vozeći“ Hektor. R. stih 1135-1136; „Na galiji zlatoglavi / jur poštenje biše stekla“ Barak. 134; „Na galiju je hojival za kaštig ki je ča zabasival, i to za više let. Koga bi bili spravili na galiju retki bi se vernul doma. Zločestu človiku još i sada reku 'galijot'. Kadi je čudo dice na fameji, reku: 'Više jih je nego na penici.' Kad se mati jadi na dicu, da budu dobri, reče njin: 'Galija vas ne otepejala.' Zločestu človiku reku: 'Če jih je bojih od tebe na galiji zakovano.' I jednu ulicu zovu dodar Verbnci *galija*“ Vrb Žic 1902,

335; „vrsta broda“ Vrg Jur.; „Prokjet broda parun, ki s galijun vlada“ Štefanić 102; „stari tip veslarke, živi i danas u pjesmama, dok o drugim tipovima ni spomena nema“ Gr Elez.; „Jednoga galija ne čeka“ Skarpa 312, HvD, „I naša se galija kako i bnetička vozi“ Skarpa 609; *galija* „starinski brod sa nekoliko redova vesala i pomoćnim jedrom“, „u SZ Boki ova se reč čuje još samo u ponekoj pesmi“ BK Musić; „Vrag je fusta – vrag je i galija“ Hv zabilježio V. Dulčić; v. galea, II *dio ovog rječn.* ARj ima potvrda. Ven grec. Galia, Cortel. Influsso, DM.

(Istaknuo Ž.S.)

Već je rečeno da se Vidović u svojem rječniku nije upuštao u autorsko objašnjavanje pojedinih pomorskih termina. Tako se iz prethodne natuknice ne može zaključiti što je njemu značio pojam srednjovjekovne *galije*. Nadalje, samo iz jednoga od navedenih citata može se stvoriti kakva-takva slika kako je ona mogla izgledati: „starinski brod sa nekoliko redova vesala i pomoćnim jedrom“ (istaknuo Ž.S.). Problem je u tome što ona – srednjovjekovna galija – tako nije izgledala.

Inače, Vidović danas mnogima slovi kao neprikosnoven autoritet kada je pomorsko nazivlje u pitanju, i naši se autori mahom „na slijepo“ pozivaju na

njega. Navest ćemo samo dva eklatantna primjera. Prvi donosimo u nastavku, a drugi ćemo pokazati nakon što pojasnimo još dva pojma, a *sensile* i a *scaloccio*, vrlo bitna za razumijevanje mnogima neočekivane teze u ovome radu da pozivanje na *Pomorski rječnik* Radovana Vidovića – kao neupitan izvor – znanstveno nije utemeljeno.

Tako je Berezina Matoković doslovno ugurala gotovo sve natuknice iz Vidovićevega rječnika u svoj pozamašni rječnik splitske čakavštine (više od 40.000 riječi!), a da ni sama, kao ni mnogi Splićani, nije dobro poznavala pomorsko nazivlje, a kamoli da je suvereno njime vladala. Za *galiju* naznačuje da je to: „vrsta starinskog broda s nekoliko redova vesala i pomoćnim jedrom“ (Matoković, 2004:295). Ona je, očito, iz Vidovićevega rječnika jednostavno preuzela samo ono što joj je izgledalo prikladno, a da pritom ni jednog trenutka nije posumnjala u vjerodostojnost ni navedenoga izvora ni njegova rječnika.

DVA RAZLIČITA NAČINA VESLANJA: A SENSILE I A SCALOCCIO / Two different ways of rowing : a sensile and a scaloccio

Ovdje valja naglasiti važnost dvaju povijesnih pomorskih pojmova bitnih za razumijevanje ove rasprave: a *sensile* i a *scaloccio*, a koji uopće nisu objašnjeni u Vidovićevu rječniku. Ta dva talijanska izraza govore kakav je bio način veslanja na galijama. Treba reći da se na njima, uz vrlo rijetke izuzetke, tijekom stoljeća njihova postojanja veslalo samo jednim redom vesala. Na početku to je bio jedan veslač po klupi. Od 10. stoljeća razvija se novi način veslanja a (*lla*) *sensile* (mletački a *zenzile*). Galije su najprije u jednoj klupi imale dva, a poslije tri, pa čak i četiri veslača, i to svaki sa svojim veslom. Nadjenuti su im antički nazivi *biremes*, *triremes* i *quadriremes*. To što su Mlečani svoje galije a *sensile* (slike 2. i 3.) nazivali antičkim imenima, navelo je pojedince da analogno, bez čvrstih dokaza, protegnu takav način veslanja i na antičke galije (Morrison, 2000:11).

Počevši od polovine 16. stoljeća, na sredozemnim galijama prihvaćen je novi način veslanja. Napušta se dotadašnji, gdje je svaki veslač imao svoje veslo, a uvodi se novi gdje su svi veslači na jednoj klupi veslali samo jednim velikim veslom (Guilmartin, 1974:101). Bilo je velikih galija s pet, šest, sedam pa čak i osam ljudi po jednom veslu (Molmenti, 1906:131). To su *galije* a *scaloccio* (slika 6.). Taj novi potpuno drugačiji sustav veslanja (Wiel, 1910:57) nazvan a (*lla*) *scaloccio*, zadržao se do njihova nestanka sa svjetske scene. Vidimo da je *zenzilni* (a *sensile*) način veslanja karakterističan za srednjovjekovne galije, a *skaloćni* (a *scaloccio*) za novovjekovne.

Već početkom 17. stoljeća zenzilni način veslanja pripada prošlosti. Tako Pantero Pantera u svojem djelu *L'armata navale* iz 1614. godine kaže da je o zenzilnom načinu veslanja samo slušao od starih kapetana (Wiel, 1910:58), a u rječniku u sklopu istog djela kaže:

“•Remo di scaloccio é il remo grosso, che s'usa á questo tempo nelle galee.

• Remo á zenzile é il remo picciolo, che s'usaua anticamente nelle galee, quando ogn'huomo vogaua un remo.”

PE u natuknici *galija* navodi petnaestak vrsta, a jedna od njih je *troveslarka*:

“Troveslarka (*galea trireme*) je zenzilna g. s veslima raspoređenim u grupama po tri. Počela se graditi u XIV. st., a nestala je potkraj XV. st., kad su uvedena vesla na skaloć.”

TROVESLARKE IZ RAZLIČITIH VREMENSKIH RAZDOBLJA / *Trireme (troveslarka) from different periods*

Iako u Vidovićevu rječniku ima podosta natuknica s navodima koji čovjeka vrlo lako mogu dovesti u nedoumicu, on je detaljnije pokušao pojasniti samo jednu od njih: *triremis*. Na taj potez najvjerojatnije su ga potaknuli Faust Vrančić, koji je u svojem rječniku latinski izraz *triremis* preveo kao *galia*, te prije rečeni opis *galije* („brod s nekoliko redova vesala“).

Radovan Vidović je očito pomiješao značenja pojma *trireme* iz različitih vremenskih razdoblja. Naime, istim se imenom - *troveslarka* naziva i antička *trijera* (s tri reda vesala) i srednjovjekovna *zenzilna* galija (s tri vesla po klupi), a taj se naziv protegnuo, posebno u latinskim rječnicima ranoga novog vijeka, i na novovjekovnu *skaloćnu galiju* (s tri veslača na jednom veslu) iako ona nije *troveslarka* u pravom smislu te riječi.

Srednjovjekovnu *zenzilnu* galiju s po tri vesla po klupi suvremenici su je na latinskom zvali *triremis*. Početkom novog vijeka nju zamjenjuje *skaloćna* galija. Iako su ondašnji naši pisci latinskih rječnika imali prilike vidjeti samo potonje, oni latinski izraz *triremis* i dalje prevode kao *galija*. Naime, dok je Faust Vrančić još imao prilike vidjeti posljednje *zenzilne galije*, dotle su Jakov Mikalja i Pavao Ritter Vitezović mogli vidjeti samo *skaloćne*. Mikalja spominje *galije od dva (četiri, pet) na veslo* (Mikalja, 1651.), a Vitezović navodi nazive za prilično velik broj različitih vrsta brodova (Vitezović, 169?, Jurišić, 1956., Vitezović, 2000.):

biremis - fušta, fiľuga, brgentin, kaić

triremis - galia, tanka galia, brod od tri vozca za veslo,

gemia

quadriremis - galia, velika galia, četiroveslica, četiri za veslo, brod v-kom-su po četiri človika za veslo

quinqueremis, pentaremis - debela galia, petoveslica, peteroveslica, galia od pet za veslo

„TRIREMSKO PITANJE“ / *Trireme question*

Da bi se razumjelo što je to Vidović pogrešno napisao o *triremama*, treba još pojasniti što je to „triremsko pitanje“ – pitanje oko kojeg su se među znanstvenicima lomila koplja nekoliko stoljeća. Naime, tijekom povijesti pojavljivalo se više teorija o tome kako su stari Grci veslali na svojim *triremama*. Održale su se dvije oprečne: jedna je tradicionalna, a drugu ću ovdje nazvati „jednoredna“ teorija.

U 5. stoljeću pr. Kr. najvažniji ratni brod u cijelome antičkom svijetu bila je *trirema*. Prije pojave *trireme* u antičkoj literaturi spominju se, primjerice, dva tipa ratnih brodova: *trikontere* i *pentakontere*. Prilično je lako odrediti odakle dolaze nazivi za ta dva broda: očito se odnose na ukupan broj vesala ili veslača na brodu (grč. *trikonta* trideset, grč. *pentakonta* pedeset). No, *trijera* (grč. *trieres*) dobila je naziv po nejasnoj osnovi (Torr, 1895:54), uostalom kao i svi ostali brodovi koji su pripadali toj vrsti brodova: *tetreses*, *penteres*, *hexeres* itd. (grčki nazivi za brojeve 3, 4, 5... + *eres*).

Tradicionalna teorija, koja se pojavljuje već u 5. stoljeću naše ere, kada *trirema* više nema,⁴ govori da se brojka odnosi na broj veslačkih klupa smještenih jedna iznad druge, a na svakoj je jedan veslač sa svojim veslom; znači, brod *trieres* s tri reda veslača, *tetreses* s četiri reda veslača, *penteres* s pet redova veslača i tako dalje, sve do broda *tessarakonteres* s čak 40 redova veslača. U novije vrijeme, početkom 20. stoljeća, tradicionalna teorija nešto je modificirana. Prema njoj u antici nije bilo brodova s više od tri reda veslača, a veći brojevi od tri u nazivu galija objašnjavaju se kombinacijom redova i većeg broja veslača po jednom veslu.

Početkom 16. stoljeća, kad su Sredozemljem još uvijek dominirale mletačke galije, javlja se „jednoredna“ teorija. Naime, doista je teško bilo zamisliti da su u antici postojale tako goleme galije s toliko puno redova veslača, jednima iznad drugih, pogotovo suvremenici mletačke ratne *galije* koja je imala samo jedan red vesala. Naime, mletačka *trirema* imala je također tri veslača, ali sva su trojica sjedila na jednoj klupi, u

⁴ Zosim, bizantski povjesničar koji je živio na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće, a pisao na grčkom jeziku, u jednoj napomeni spominje brodove tipa *trireme*, za koje „već jako puno godina nema podataka o njihovoj konstrukciji“ (Casson, 1971:78).

jednome redu, i svaki sa svojim veslom. Shodno tome, u *quadriremi* su četiri veslača, svaki sa svojim veslom, sjedila u jednoj klupi, *quintiremi* pet veslača i tako dalje. I ovdje je teško bilo smjestiti sve veći broj veslača, svaki sa svojim veslom, u jednu skupinu pa se javlja inačica da je jednim veslom veslalo više veslača.

„Jednoredna“ teorija vrlo se brzo raširila - odmah nakon što se bila pojavila. Pojedini autori posebno su žestoko zastupali tu tezu u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Tako je talijanski admiral Luigi Fincati dokazivao da se na antičkim *triremama* veslalo na *alla sensile* način (Fincati, 1881.), a Lotar Weber da se veslalo na *a scaloccio* način (Weber, 1986.) usprkos činjenici što mletačka galija nije bila neposredni nasljednik antičke i što se raspored veslača samo u jednom redu nije mogao zadovoljavajuće uklopiti u poznate i neupitne mjere grčke *trireme* (Casson 1971:79).

Znači, upitno je bilo samo kako se veslalo na antičkoj *trirema*, a ne na srednjovjekovnoj i novovjekovnoj, što se iz Vidovićeve teksta nikako ne može razabrati.

„TRIEMSKO PITANJE“ IZ ANTIKE PROTEGNUTO NA SREDNJI VIJEK / *Trireme question from the antiquity up to the Middle Ages*

Pogledajmo još jednom što je to Vidović napisao o *biremi* i *triremi*. Najprije, samo kratki osvrt na jedan od naziva koje navodi: *trieris*. Naime, starogrčki naziv glasi *trieres*, u množini *triereis*, a tek se nekoliko stoljeća poslije u Rimljana može naći i *trieris*. Uz grčki naziv Vidović navodi i latinsku istoznačnicu *triremis*.

Zanimljivo je primijetiti da grčke istoznačnice za latinski naziv *biremis* nema. Naime, izraz *dieres* (što bi odgovaralo –eres vrsti brodova) nije postojao u grčkoj mornarici, već se koristilo izrazom *dikrotos* (Casson, 1971:78), koji Stjepan Senc u svojem *Grčko-hrvatskom rječniku* prevodi izrazom “dvokrovka, t. j. lađa sa dva reda vesala (jedan nad drugim)” (Senc, 1910:216), a izraz *trieres* prevodi ovako:

“troveslanica, trijera, ratna lađa, koja je na svakoj strani imala po tri veslačke klupe jednu nad drugom. To su u Grka, a osob. u Atenjana bili laki i brzi ratni brodovi, a vrlo rijetko prijelaz za prevoženje konja” (Senc, 1910:938).

Vidimo da za Senca nisu upitna tri reda vesala na *triremi*, jednako kao ni za njegove suvremenike Mirka Divkovića i Šandora Lochmera,⁵ koji u *Latinsko-*

⁵ Šandor Lochmer, profesor engleskog jezika u bakarskoj *Nautici* s kraja 19. i početka 20. stoljeća, zaslužan je za uvođenje engleskog jezika kao obveznog predmeta za pomorce. Autor je prvih udžbenika i

-hrvatskom rječniku, odnosno *Englesko-hrvatskom rječniku* pišu:

“- *triremis* [tres-remus]... s tri reda klupa veslačkih... troveslarka” (Divković, 1900:1088).

“- *trireme* [traj'rim], n. brod sa tri reda vesala” (Lochmer, 1906:956).

Vidović je „*triremsko pitanje*“ iz antičkoga doba neutemeljeno protegnuo i na srednjovjekovlje („nekada se vjerovalo da su ti nazivi u antičko i srednjovjekovno vrijeme označavali redove – katove - veslača“; podcrtao Ž. S.). Prema njegovu mišljenju, tek su „noviji istraživači posumnjali u takva tumačenja kao fantastična“. Ovdje treba reći da su istraživači već u renesansi iskazivali sumnju u antičke *trireme* (Morrison, 2000:10).

S druge strane, ne samo stari istraživači⁶ već i istraživači druge polovice 20. stoljeća uvjereni su da su antičke *trireme* doista bile u tri reda. Štoviše, poznati znanstvenici Morrison i Coates izradili su repliku antičke *trireme* u prirodnoj veličini (slika 7.) koja je porinuta u more 1987. godine, a Casson (1971:79) još početkom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća zaključuje da je „*triremsko pitanje*“ zapravo riješeno već „prije nekoliko desetljeća“, tj. negdje između dva svjetska rata.

PROMAŠENA BIT PROBLEMA / *The question is not properly answered*

Vidoviću najvjerojatnije nisu bila poznata relevantna svjetska znanstvena istraživanja još prije Drugoga svjetskog rata pa tako nekoliko desetljeća poslije dolazi do sasvim suprotnog zaključka. Zanimljivo je zapaziti da su ta istraživanja bila poznata povjesničaru Bari Popariću,⁷ barem pola stoljeća prije nego što je Vidović pisao o *triremi*:

“Kakav bijaše oblik tih brodova [grčkih, nap. p.], i kako su bili poredani redovi veslača, učeni su se ljudi dugo vremena prepirali, a ta je prepirka počela čak g. 1536... i trajala je do novijeg doba. Danas je to pitanje izvedeno na čistac i utvrđeno da su u grčkim brodovima redovi veslača bili jedan nad drugim” (Poparić, 1932:26). (Podcrtao Ž. S.)

Kao što vidimo, ovo je pitanje „izvedeno na čistac“ već pola stoljeća prije Vidovića. Zbog toga on navodi samo jedan noviji izvor - *Dizionario di marina* (DM). Pritom

rječnika engleskog jezika te prvi lektor engleskog jezika na Sveučilištu u Zagrebu.

⁶ Na primjer, znanstvenik Henry Savile (1549 – 1622), učitelj grčkog jezika engleske kraljice Elizabete.

⁷ Bare (Bartol) Poparić, svećenik, nastavnik u bakarskoj *Nautici*, bio je jedan od pionira hrvatske pomorske historiografije. Bio je i prvi lektor i profesor talijanskog jezika na Sveučilištu u Zagrebu.

kaže:

“U pogledu mletačkih, dakle jadranskih galija, *to mišljenje prihvaća i DM, pa isto tako tumači termine galea bireme, galea trireme, galea quadrireme i galea quinquereme.*” (Podcrtao Ž. S.).

No, u DM nije riječ o pukom „prihvaćanju“, već o povijesnoj činjenici da je „*galea trirème: con tre remi sensili lunghezza diversa e tre vogatori per ogni banco di ciascun lato*“. Vidović ne navodi ključnu riječ u talijanskoj definiciji: *sensili*. Naime, navedena galija trirema nema veze s antičkom galijom jer se način veslanja a *sensili* počeo rabiti tek od 10. stoljeća. Nadalje, u DM se galija sa *skaločnim* veslima ne naziva triremom, već jednostavno – galija, ali zato se o triremi u zasebnoj natuknici, što Vidović ne navodi, kaže sljedeće:

“Trireme – Bastimento dell'antichità a 3 ordini di remi sovrapposti.”

Vidimo da se gotovo ista definicija nalazi u svim našim rječnicima, svima osim u Vidovićevu. Dakle, iz svega do sada rečenoga izlazi da prijepor među znanstvenicima nije nastao zbog srednjovjekovne, kako govori Vidović, već zbog antičke galije.

Od starijih izvora Vidović ističe djelo *Atlante Veneto* iz 1691. godine Vincenza Coronellija,⁸ u kojem se spominje Carpacciova slika s kraja 15. stoljeća (slika 4.) na kojoj se jasno razabiru vesla na galiji (slika 5.). Coronelli je opravdano sumnjao u postojanje golemih galija s doista nevjerovatnih 20 „katova“, ali to što je imao priliku vidjeti posljednje galije a *scaloccio* prije nego što su uskoro nepovratno otišle u povijest,⁹ doista nije ni dovoljan ni čvrst dokaz za tvrdnju kako se na antičkim triremama veslalo na a *sensile* način.

Bilo je i prije Coronellija onih koji su crtali i pisali kako je izgledala srednjovjekovna galija, primjerice u 15. stoljeću Zorzi Trombetta i Dubrovčanin Benedikt Kotruljević. Dok Coronelli nije mogao vidjeti uživo Carpacciovu galiju a *sensile* već više od jednog stoljeća, drugi su je crtali prije Carpaccia upravo onakvom kakva im je bila pred očima, poput anonimnog autora iz prve polovice 14. stoljeća (slika 2.), ili Zorzija Trombette u njegovu rukopisu o brodogradnji,¹⁰ iz 1444. godine

⁸ Poznati talijanski kozmograf i kartograf, 17/18. stoljeće.

⁹ Propadanje galija počelo je prilično rano – već početkom 14. stoljeća, kada Nizozemci 1304. godine zamjenjuju galiju s novim tipom broda (Bass, 1972:191), a trajalo je prilično dugo – otprilike do polovine 18. stoljeća. Iako je propast srednjovjekovnih galija započela i prije uvođenja topova na brodove, sve teže i teže naoružavanje, što galija nije mogla pratiti, pa je ubrzalo njen kraj. Na Sredozemlju njeno propadanje počinje na prijelazu sa šesnaestog na sedamnaesto stoljeće, dakle gotovo jedno stoljeće prije nego što o njima piše Coronelli. Početak kraja galija na Jadranu su šezdesete godine 17. stoljeća kada Mlečani umjesto galija počinju graditi velike ratne brodove na jedra s teškim naoružanjem.

¹⁰ Zorzi Trombetta (u nekim izvorima Giorgio Timbotta) pisao je na mletačkom dijalektu krajem prve polovice 15. stoljeća. Na rukopisu

(slike 3.a i 3.b).

Nadasve je zanimljiv opis brodova u rukopisu Benedikta Kotruljevića iz 1464. godine,¹¹ koji u poglavlju *De galee trireme et bireme secundo li moderni / O galijama troveslarkama i dvoveslarkama prema navodima suvremenih*, opisuje ondašnje galije:

“*Sondo secundo li antiqui trireme, le quale nui chiamamo galee / Lađe, koje su stari nazivali troveslarke, mi zovemo galije...*”

Galea vogia III hommini per banco... / U galiji danas veslaju tri veslača na svakoj klupi...

Le fuste vogano dui remi per bancho... / U fustama se vesla s dva vesla na svakoj klupi...

...lo tertio [remo] se chiama terçarolo... / ...treće [veslo] se zove tercarol...

Et questo [galee] in latino se chiamano tiremes... / One se [galije] na latinskom zovu trireme...” (Kotruljević, 1464:102 – 105).

Vidović kao dokaz navodi i djelo P. R. Vitezovića, koji je uživo mogao vidjeti, isto kao i Coronelli, samo posljednje galije a *scaloccio*. Prema tome nije neobično to što je Vitezović za prijevod naziva *triremis* odabrao tip galije koju je jedino mogao vidjeti: “*tanku galiu, brod od tri vozca za veslo.*” Zbog toga Vitezović rad ne može poslužiti kao dokaz za izgled antičke galije.

MLETAČKA GALIJA / Venetian galley

Nažalost, nisam imao prilike imati u rukama A. Levija,¹² tekst koji navodi Vidović, ali iz svega do sada rečenoga opravdano zaključujem kako je Vidović izvukao iz konteksta Levijevu priču o mletačkoj triremi jer su se žestoke polemike sve vrijeme vodile zbog antičke, a ne zbog mletačke galije. Naime, mletačke galije nikada nisu bile upitne jer ima i suviše sačuvanih podataka o tome kako su izgledale. Stoga, jedan od rijetkih zaključaka u tekstu Radovana Vidovića o triremama koji nije upitan je taj da su „od srednjeg vijeka do posljednjih galija negdje polovicom XVIII stoljeća tumačenja uvjerljiva i zasvjedočena“, što, vidjeli smo, nitko nije ni osporavao. To nedvojbeno potvrđuju i završne riječi admirala Luigija Fincatija iz druge pol. 19. stoljeća, koji je, kada bi se vodile rasprave o antičkoj triremi, vrlo vatreno zagovarao „jednorednu“ teoriju, a koju je temeljio na

se potpisao 1444. godine. Danas se rukopis čuva u British Museumu. To je jedan od najstarijih sačuvanih rukopisa o brodogradnji.

¹¹ Jedno od najstarijih sačuvanih djela o navigaciji. Rukopis je pisan talijanskim jezikom. Dugo je bio zagubljen, a u trag mu se ušlo prije petnaestak godina. Danas se čuva na Sveučilištu Yale. Prije nekoliko godina preveo ga je Damir Salopek i pripremio za tisak. Objavljen je kao dvojezično izdanje.

¹² Cesare Augusto Levi, talijanski arheolog i povjesničar, 19/20. stoljeće.

izgledu mletačke galije:

“Mletački dokumenti od trinaestog pa sve do polovice šesnaestog stoljeća uvijek su govorili o galijama s tri vesla i tri veslača po klupi.” (Martin, 2001:176).

Zanimljivo je spomenuti kako je i Predrag Matvejević prije nekoliko godina zapisao upravo suprotno, tj. da je mletačka galija troredna, a ne jednoredna. Pišući o arheološkom podvodnom otkriću olupine mletačke galije iz prve polovice 14. stoljeća, pronađenoj u Veneciji, Matvejević kaže kako je “otkriven na unutarnjoj strani, uz pramac, duborez: nepoznati brodograditelj, mornar, vojnik, putnik, možda ‘mali od broda’, usjekao dlijetom oblik troredne galije. Tako se sačuvalo dvostruko svjedočanstvo: sama galija i njezina slika...” (Matvejević, 2005:99). Iako se na crtežu mletačke galije jasno vidi samo jedan red vesala, po tri u skupini (slika 2.), Matvejević još jednom piše da je riječ o *trorednoj galiji* (Matvejević, 2005:101). Hrvatima, očito, ni u 21. stoljeću pojam galije još nije dovoljno transparentan.

Na kraju, Toma Arhiđakon, kojega spominje Vidović, mogao je pisati samo o galijama *a sensile* stoga što su antičke nestale davno prije nego što je savršena Salona, a na pojavu galija *a scaloccio* trebalo je čekati još gotovo tri stoljeća. U svakom slučaju, prevoditeljica *kronike* Tome Arhiđakona nije nimalo pogriješila kada je latinske izraze *biremis* i *triremis* prevela kao *dvoveslarka* i *troveslarka* (Arhiđakon, 2003:208 – 211).

Ako nije pogriješila prevoditeljica, pogriješio je Vidović jer u kronici nikako nije moglo biti riječi o „galijama koje su imale po tri veslača na jednom veslu u svakoj klupi“, što upućuje da autor pomorskog rječnika nije suvereno vladao pomorskim nazivljem.

NEUTEMELJENO POZIVANJE NA VIDOVIĆEV RJEČNIK / *Vidović vocabulary not reliable as a source*

Sada, kada su nam jasni pojmovi *trirema*, *a sensile* i *a scaloccio*, možemo uputiti još na jedan eklatantni primjer upitnog pozivanja na Vidovićev rječnik. Darija Gabrić-Bagarić, oslanjajući se na Vidovićevu natuknicu o *triremi*, neutemeljeno piše:

„U pomorskim se krugovima dugo raspravljalo zašto se *biremis*, *triremis* prevodi s naznakama o broju veslača na veslo. Misli se da su to bili neki katni nizovi klupa na kojima su sjedili veslači. Međutim, prema Carpacciovoj slici mletačke *trireme* vidi se da se radi o skupinama od 2-3 veslača na jednom veslu u svakoj veslačkoj klupi, što je onda izraženo sintagmom *dva (tri, četiri, pet) na veslo*. Iz toga slijedi da je Mikalja zapravo točno preveo naziv iz kojeg mletačkog pomorskog priručnika, rječnika ili čega sličnog, gdje je postojala precizna

slika te brodske posebnosti. O mogućnosti da rječnik može netočno objasniti značenje riječi *biremis* govori i Divkovićev *Latinsko-hrvatski rječnik*, koji s.v. *biremis* donosi u hrvatskom stupcu: *birema*, brod s dva reda veslačkih klupa“ (Gabrić, 2000:13).

Navod zorno pokazuje kako moramo biti itekako oprezni kada se želimo pozivati na Vidovićev rječnik – kao neupitan izvor – pogotovo ako je riječ o znanstvenom radu. Naime, iz citata nije vidljivo o kojoj se *triremi* „dugo raspravljalo“ (antičkoj, srednjovjekovnoj ili novovjekovnoj). Nadalje, na Carpacciovoj slici mletačke *trireme* (koja je u to vrijeme mogla biti samo *a sensile*) ne vide se „2-3 veslača na jednom veslu“, već po tri vesla po klupi, dok je Mikalja dobro preveo „tri na veslo“ iz vrlo jednostavnog razloga: u njegovo su vrijeme galije bile *skaločne*. Na kraju, događa se da rječnici netočno objasne značenje pojedine riječi, ali ovdje Divković nije pogriješio jer je riječ o antičkoj galiji. Jednako tako, moglo bi se brzopleto zaključiti kako su tada pogriješili svi naši prije spomenuti suvremeni rječnici – svi osim Vidovića. Upravo je suprotno: Vidovićev je rječnik, što je pokazano u ovome članku, netočno objasnio značenje pojma *triremis*.

TRIREMA U HRVATSKOJ POMORSKOJ I POVIJESNOJ LITERaturi / *Trireme in Croatian maritime and historical literature*

Pojmove antičke i srednjovjekovne *trireme* Petar Mardešić¹³ je u PE razgraničio i solidno pojasnio, ali, nažalost, oni nisu obrađeni kao samostalne natuknice, uostalom kao i brojni drugi pomorski nazivi u PE, što znatno otežava pretragu. Zbog toga se PE, iako to nije jedini razlog, rjeđe uzima kao referentni materijal kada je pomorsko nazivlje u pitanju. Tada je o galijama u više navrata pisao i povjesničar Danilo Klen, koji, između ostaloga, kaže:

„Galije su opremane ljudima *ad remum u pro bancho*, *ad duplum* ili *ad terzarolum*. To je značilo da je na svaku klupu dolazilo jedno, dva ili tri vesla, a svakim je veslao po jedan veslač. U skladu s time galija je bila obična jednoveslarka, dvoveslarka (*biremis*) ili troveslarka (*triremis*). Sve galije na kojima je veslom rukovao samo jedan veslač nazivale su se *galeae sensiles* [...] [Galeae bastarde] su u mletačkoj mornarici obično služile kao komandne galije. Imale su znatno veći broj veslača [...] Na njima se veslalo *a scaloccio*, tj. jednim je veslom, dugim i do dvanaest metara, veslalo po više ljudi.“ (Klen, 1962:137/138).

¹³ Petar Mardešić, kapetan fregate i nastavnik u Pomorskoj vojnoj akademiji u Dubrovniku prije 2. svjetskog rata, bez sumnje jedan od najboljih poznavalaca pomorstva i povijesti pomorstva u Hrvata. Objavljivao je svoje radove u Kraljevini Jugoslaviji, NDH i FNRJ.

ZAKLJUČAK / Conclusion

Radovan Vidović u svojem pomorskom rječniku ne objašnjava pomorsko nazivlje, već ga, s pomoću mnoštva citata, nudi „sirovog“, onakvim kakvim su ga vidjeli stariji pisci koji mahom nisu bili pomorci, a ponajviše kakvim su ga vidjeli *lokalni sakupljači pučkih pomorskih izraza* (Jurišić, 1955:343). Te pučke folklorne izraze nazivamo primorskima jer su vezani za lokalne tradicionalne brodice (ribarske i težačke), a ne pomorskim izrazima koji se vežu za veliki jedrenjak. Uz to, u rječniku nisu jasno i precizno protumačeni pomorski pojmovi iz doba brodova na jedra i vesla tj. nema artikuliranu desnu stranu pa se stoga može opravdano postaviti pitanje je li njegov *Pomorski rječnik* pomorski i je li riječ o rječniku.

Vidović se samo jednom u rječniku upustio u ozbiljnije tumačenje natuknice. Odabrao je izraz *triremis*, a obradio ga je, ne baš najsretnije i najspretnije, u dodatku rječnika. Svojim nepoznavanjem srži problema poznatoga kao „triremsko pitanje“ pokazao je da nije vladao suvereno pomorskim nazivljem. Naime, *trirema*, hrvatski *troveslarka*, označava ponajprije antički brod. Puno stoljeća poslije istim imenom počinje se nazivati *galija* sa *zenzilnim* veslima, a nakon njezina odlaska u povijest, u našim se starijim rječnicima nastavlja prevoditi latinski izraz *triremis* kao „*galija od tri vozca na veslu*“ jer su oni mogli vidjeti samo takvu *galiju*. Dok kod antičke *trireme* i nadalje postoji barem tračak sumnje glede rasporeda vesala, mjesta dilemi za srednjovjekovnu i novovjekovnu *galiju* nema, a nije je ni bilo.

Proizlazi da se Vidović vrlo malo služio dostupnom hrvatskom pomorskom i povijesnom literaturom. Da ju je više konzultirao, vjerojatno bi drugačije pisao o *triremi*, kao i o drugim pomorskim izrazima, primjerice o pojmovima *trinket*, *trinketa* i *trinketina*.

Na kraju, temeljem svega prije iznesenoga, može se zaključiti da pozivanje na *Pomorski rječnik* Radovana Vidovića – kao neupitan izvor – nije znanstveno utemeljeno.

LITERATURA / References

- Anderson, 2003 = Romola Anderson, Roger C. Anderson, *A Short History of the Sailing Ship*, Dover Publications, Mineola, 2003
- Arhidakon, 2003 = Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, Književni krug, Split, 2003.
- ARJ = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1880. – 1976.
- Bass, 1972 = George F. Bass, *A History of Seafaring: Based on Underwater Archaeology*, Walker & Company, New York, 1972
- Božanić, 2004 = Joško Božanić, Prolegómena za Vidovićev Život pod jedrima, u: Radovan Vidović, *Život pod jedrima*, Književni krug, Split, 2004, str. 5 – 10.
- Casson, 1971 = Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton University Press, Princeton, 1971
- Casson, 1991 = Lionel Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and sea fighters of the Mediterranean in ancient time*, Princeton, 1991
- Casson, 1994 = Lionel Casson, *Ships and Seafaring in Ancient time*, University of Texas Press, Austin, 1994.
- Deanović – Jernej, 1998 = Mirko Deanović i Josip Jernej, *Talijansko-hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Divković, 1900 = Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1900, reprint 1980.
- DM = *Dizionario di marina: medievale e moderno*, Reale Accademia d'Italia, Roma, 1937.
- Dolley, 1976 = Michael Dolley, A Neglected Medieval Sidelight on the Greek Trireme, u: *The Classical Quarterly*, Nova serija, sv. 21, br. 1, 1971, str. 285 – 287.
- Fincati, 1881 = Luigi Fincati, *Le triremi*, Roma, 1881
- Finka 1984 = Božidar Finka, "Pomorski rječnik Radovana Vidovića", *Jezik*, god. 32, br. 1, Zagreb, 1984, str. 27 – 28.
- Gabrić, 2000 = Darija Gabrić-Bagarić, *Pomorsko nazivlje u rječniku Blago jezika slovinskoga (1651.) Jakova Mikalje*, Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, Zagreb, 2000, str. 9 – 21.
- HER = *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber i Jutarnji list, Zagreb, 2004 – 2005.
- Guilmartin, 1974 = John F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, Cambridge University Press, 1974
- Jurišić, 1955 = Blaž Jurišić, "Pregled rada na pomorskoj terminologiji i toponomastici 1949. -1954. godine", *Ljetopis JAZU*, knjiga 60, Zagreb, 1953, str. 341 – 352.
- Jurišić, 1956 = Blaž Jurišić, "Pomorski izrazi u Vitezovićevu rječniku", *JAZU*, Anali Jadranskog instituta, sv. 1, Zagreb, 1956, str. 297 – 403.
- Klen, 1959 = Danilo Klen, "Galije i galijoti iz Istre i otoka nekadašnje sjeverne Dalmacije za Mletačku armadu (XI. – XVIII. st.)", *Rad JAZU*, Odjel za

- filozofiju i društvene nauke, knj. VIII, Zagreb, 1959, str. 199 – 286.
- Klen, 1962 = Danilo Klen, "Galijoti i ratni brodovi na vesla u našoj prošlosti", Pomorski zbornik, sv I, Zagreb, 1962, str. 115 – 141.
- Klen, 1986 = Danilo Klen, *Šćavunska vesla : Galije i galijoti na istočnoj obali Jadrana*, Pula / Rijeka, 1986.
- Konstam, 2002 = Angus Konstam, Tony Bryan, *Renaissance War Galley 1470 – 1590*, Oxford, 2002
- Kotruljević, 1464 = Benedictus de Cotrullis, *De navigatione liber*, / Benedikt Kotruljević, *O plovidbi*, manuskript iz 1464. godine, Ex libris, Zagreb, 2005.
- Ladan, 2000 = Tomislav Ladan, *Riječi: značenje, uporaba, podrijetlo*, ABC naklada, Zagreb, 2000.
- Lane, 1992 = Frederic Chapin Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1992
- Lochmer, 1906 = Šandor Lochmer, *Englesko-hrvatski rječnik*, Senj, 1906.
- Martin, 2001 = Lillian Ray Martin, *The art and archaeology of Venetian ships and boats*, Chatham Publishing, Rochester, 2001
- Matoković, 2004 = Berezina Matoković-Dobrila, *Ričnik velovareškoga Splita*, vlastita naklada, Split, 2004.
- Matvejević, 2005 = Predrag Matvejević, *Druga Venecija*, Slobodna Dalmacija, Split, 2005.
- Meijer, 1986 = Fik Meijer, *A History of Seafaring in the Classical World*, Bechenkam, 1986
- Mikalja, 1649 = Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga illi Slovnik u komu izgorarajuse!!/ rjeci slovinske latinski, i diacki. Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice, & Latine redduntur*, 1649.
- Morrison, 1941 = John Morrison, "The Greek Trireme", u: *The Mariner's Mirror*, sv. 27, London, 1941, str. 14 – 44.
- Morrison, 2000 = John Morisson, John F. Coates, Boris Rankov, *The Athenian trireme: the history and reconstruction of an ancient Greek warship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000
- Morrison, 2004 = John Morisson *The Trireme*, u: *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels since pre-Classical Times*, London, 2004, str. 49 – 65.
- Molmenti, 1906 = Pompeo Molmenti, *Venice: Its individual growth from the earliest beginnings to the fall of the Republic*, dio I, sv. I, Chicago, 1906
- Naputak, 1950 = *Naputak za sabiranje narodnih pomorskih naziva*, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1950.
- Newman, 1915 = Philip H. Newman, *Ancient Sea Galleys, with Remarks on the Method of Propulsion of the Greek Trireme*, u: *Transactions of the Royal Society of Literature*, London, 1915, str. 205 – 231.
- Ničetić, 2002 = Antun Ničetić, "Galije trireme i bireme bile su tijekom više stoljeća ratni brodovi Dubrovnika", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 40, Dubrovnik, 2002, str. 9 – 56.
- Pantera, 1614 = Pantero Pantera, *L'armata navale*, Roma, 1614
- Parčić, 1887 = Dragutin Parčić, *Rječnik talijansko-slovinski (hrvatski)*, Senj, 1887.
- Peričić, 2006 = Šime Peričić, *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, Matica hrvatska, Zadar, 2006.
- PE1 = *Pomorska enciklopedija*, 1. izdanje, Leksikografski zavod FNRJ, 1954 – 1964.
- PE2 = *Pomorska enciklopedija*, 2. izdanje, JLZ „Miroslav Krleža“, 1972 – 1989.
- PL = *Pomorski leksikon*, JLZ „Miroslav Krleža“, 1990.
- Poparić, 1932 = Bare Poparić, *Pregled povijesti pomorstva*, dio I, MH, Zagreb, 1932.
- Pritchard, 1993 = Boris Pritchard, "Povijesni razvitak hrvatske jezične leksikografije u pomorstvu", *Pomorski zbornik*, sv. 31, Rijeka, 1993, str. 57 – 65.
- Pryor, 1992 = John H. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean*, 649 – 1571, Cambridge, 1992
- RHJ = *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod MK i Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- RSR, Klaić = Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, NZ Maticе hrvatske, Zagreb, 1979.
- RSR, Anić = Vladimir Anić i Ivo Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb, 1999.
- Salopek, 1995 = Damir Salopek, *Grčko-hrvatski pomorski rječnik*, Latina et Graeca, Zagreb, 1995.
- Senc, 1910 = Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1910, reprint 1988.
- Skok, 1933 = Petar Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split, 1933.
- Skok, ERj = Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I – III, Zagreb, 1971-1973.
- Stolac, 1988 = Diana Stolac, *Hrvatsko pomorsko nazivlje*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1998.
- Stratico, 1813 = Simone Stratico, *Vocabolario di marina*

in tre lingue, Milano, 1813

Tarn, 1905 = W. W. Tarn, The Greek Warship, u: *The Journal of Hellenic Studies*, svezak XXV, London, 1905, str. 137 – 156 i 204 – 224.

Torr, 1895 = Cecil Torr, *Ancient Ships*, Cambridge University Press, Cambridge, 1895

Urbani, 1994 = Marijan Urbany, "Noštomizmi u projektu izrade englesko-hrvatskog pomorskog rječnika", Pomorski zbornik, sv. 32, Rijeka, 1994, str. 395 – 406.

Vidović, 1982 = Radovan Vidović, "Povijest rada na sakupljanju i obradi naše pomorske terminologije (od početka do drugoga svjetskog rata)", Mogućnosti, br. 8-9-10, Split, 1982, str. 770 – 803.

Vidović, 1984 = Radovan Vidović, *Pomorski rječnik*, Logos, Split, 1984.

Vitezović, 2000 = Pavao Ritter-Vitezović, *Lexicon Latino-Illyricum*, svezak prvi, preslik rukopisa, ArTresor naklada, Zagreb, 2000.

Vitezović, 2009 = Pavao Ritter-Vitezović, *Lexicon Latino-Illyricum*, svezak treći, hrvatsko-latinski rječnik, ArTresor naklada / IHJJ, Zagreb, 2009.

Vrančić, 1595 = Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, Venetiis, 1595, pretisak Liber, Zagreb, 1971.

Weber, 1896 = Lotar Weber, *Die Lösung des Trierenrätsels*, Danzig, 1896

Wiel, 1910 = Alethea Wiel, *The Navy of Venice*, New York, 1910.

Rukopis primljen:

PRILOZI

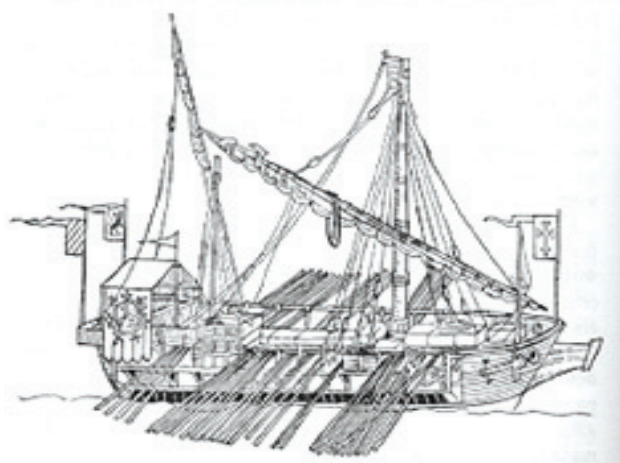
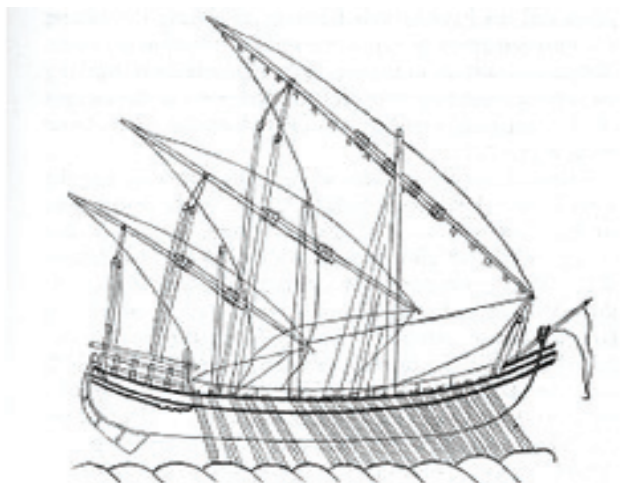
Slika 1. Kamenerelief iz 4. stoljeća prije Krista, nađen na atenskoj Akropoli, na kojem se jasno vide vesla i veslači na grčkoj trijeri.

Figure 1. Stone relief from 4th century B.C., found on Athens acropolis, on which oars and rowers on Greek trireme are clearly seen

Slika 2. Crtež duboreza urezanoga na olupini mletačke galije iz prve polovice 14. stoljeća, nedavno pronađenoj u Veneciji. Jasno se vide vesla u jednom redu, po tri u grupi.

Figure 2. Drawings of deep relief on the wreck of Venetian galley from the first half of 14th century, recently found in Venice. The oars are clearly seen in one row, three in each group

Slike 3.a i 3.b Crteži galija a *sensile* iz rukopisa Zorza Trombette iz 1444. godine. Galija na desnoj slici ima čak četiri vesla u skupini.

Figure 3a and 3b Drawings of galleys a *sensile* from the manuscript of Zorzo Trombetta from 1444. Galley on the right image has four rows of oars in a group

Slika 4. Slika Vittorea Carpaccia *Ritorno degli Ambasciatori* (Povratak veleposlanika), iz ciklusa *Legende o sv. Uršuli* s kraja 15. stoljeća, koja je Vidoviću poslužila kao „krunski“ dokaz.

Figure 4. Painting of Vittore Carpaccio *Ritorno degli Ambasciatori* – *The Return of the Ambassadors from the cycle of Legend of St. Ursule* from the end of 15th century which Vidović used as a main proof

Slika 5. Uvećani detalj Carpacciove slike s galijom *a sensile* na kojoj se jasno razabiru po tri vesla u skupini.
Figure 5. Magnified detail of Carpaccio painting with a galley *a sensile* on which three oars in a group are clearly seen

